

УДК: 316.334.2
Примљено: 15. маја 2009.
Прихваћено: 20. јуна 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2009.
год. 16. vol. 24.
стр. 277-296.

Дарко Маринковић

*Факултет за државну управу и администрацију,
Мегатренд Универзитет*

ФИЛОЗОФИЈА ЉУДСКОГ РАДА ПРЕД ИЗАЗОВИМА НОВОГ ДОБА

Резиме

Савремено доба, односно индустријско друштво, утемељено на људским слободама и правима, вишестраначкој парламентарној демократији и тржишној утакмици, донело је суштинске промене у природи, карактеру, садржају и начину људског рада, стављајући пред етику и филозофију људског рада читав низ изазова. Нови начин производње не утиче само на људски рад, као процес стварања материјалних и духовних добара, већ мења целокупни начин живота, односе међу људима, систем друштвених и моралних вредности. Свакодневни људски живот добија нове садржаје, али и нову структуру. Долази до јасног и видљивог раздвајања радног и нерадног дела дана, Рад се из доминантно пољопривредне производње у којој је радна и истовремено животна средина природа, премешта у затворени простор индустријских погона, успоставља се техничка подела рада и рад се све више специјализује, односно парцијализује. Што је од посебне важности, долази до изузетно велике динамике промена у области људског рада. Може се слободно рећи, да је управо та динамика промена, актуелизовала стара и отворила читав низ нових питања филозофије и етике људског рада.

Кључне речи: људски рад, етика, филозофија, савремено индустријско друштво, универзалност, историја, хришћанство, људске слободе и права.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ - ЉУДСКИ РАД У ВРЕМЕНСКОЈ ДИМЕНЗИЈИ

Људски рад проучавају готово све друштвене науке – социологија, економија, право, историја, психологија и др., из различитих углова, али само заједно, кроз интегрални приступ могу да нађу одговоре на питања суштине људског рада. То проистиче из сложености, динамичности и променљивости људског рада, сталног мењања његових садржаја, појавних облика, али пре свега из чињенице да рад представља суштинску епистемиолошку одредницу сваког људског бића појединачно и људске заједнице у целини. Међутим, све поменуте и друге друштвене науке појединачно имају ограничену моћ, спознавајући само поједине сегменте људског рада и њихове функционалне везе, што ни у ком случају није довољно за разумевање суштине, људског смисла и изворне покретачке снаге људског рада. Чак штавише, проучавање људског рада је кроз историју, као и у савременом добу, концентрисано на сам процес рада у његовој конкретности, на економске ефекте, на односе људи у процесу рада и друштвене односе, доминантно конфликтне везане за расподелу резултата људског рада.¹⁾ Кроз целокупну историју нагласак у проучавањима људског рада био је на његовом принудном карактеру, у смислу производње материјалних добара неопходних за биолошки опстанак човека, што је најцеловитије у интердисциплинарном економском, филозофском и етичком смислу обрадио Карл Маркс.²⁾ У Све то, само још једном потврђује да су друштвене науке појединачно и заједно немоћне, или бар имају ограничену моћ у проучавању људске суштине рада без филозофског утемељења. Чињеница да бројна савремена проучавања људског рада у времену у коме живимо остају на површини, мора се, поред осталог, схватити као упозорење да студије рада немају уопште, или немају у потребној мери филозофско утемељење.

Тиме се, не само пред науком, већ пред целокупном мисаоном и практичном делатношћу људи отвара питање односа људског рада и филозофије. При томе, намерно употребљавам израз „целокупна мисаона и практична делатност људи“, уверен, да наука, не спорећи при томе њен смисао и способност спознаје суштине природних и друштвених процеса, огромну стваралачку енергију коју садржи у себи, чињеницу да представља једну од основних

1) Д. Маринковић „О стваралачком и конфликтном карактеру људског рада“ „Социологија и економија“ Зборник Института друштвених наука, Београд 2007

2) К. Маркс „Капитал“, „Култура“ Београд 1969

непосредних покретачких снага савремене цивилизације, сама за себе, није довољна да доведе до спознаје суштине људског рада. Зато се људски рад мора истовремено посматрати као политичка, економска, социјална, филозофска, етичка, религијска категорија. То значи да људски рад нема само једну суштину, већ више суштина, из чега проистиче Декартовска сумња о томе да ли је уопште могуће до краја рационално спознати све наведене суштине људског рада, или ће део те суштине увек и искључиво остати у сфери ирационалног.³⁾

Ако се филозофија дефинише као „целовита, рационална, критичка свест о најопштијим законитостима кретања и развоја природе и друштва“, онда то подразумева да она гради целовиту, рационалну, критичку свест о свакој природној или друштвеној појави, као и њеној повезаности и условљености са другим појавама. Наравно, кретање и развој филозофије кроз историју није права, стабилна линија. То, пре свега, условљава динамика друштвених кретања и промена, која захтева стално редефинисање кључних филозофских, научних и етичких категорија. Пред науку, филозофију, етику, друштвену мисаону делатност у целини то ставља, нови, можда највећи изазов – трагање за трајним, заједничким вредностима, које опстају кроз целокупни ток кретања људске заједнице кроз време. Посматрано кроз временску димензију, не може се оспорити да су мисаони, стваралачки напори филозофије били усмерени ка људском раду. Међутим, сложена, противуречна, конфликтна суштина људског рада, као да је измицала промишљањима филозофа и научника, упозоравајући на тај начин, да постојећи мисаони оквир одређене епохе није био довољно широк, али и довољно дубок, да би из њега проистекла тражена визија људског рада. Тако се трагање за суштином људског рада, веома често претварало у отворену или прикривену игру светлости и сенки. Да ли се у савременом добу, после хиљада година трагања филозофија приближила спознаји филозофске и људске суштине рада, са којим препрекама се најчешће суочавала у том процесу и са којима се данас суочава.

Разматрање филозофских основа људског рада истовремено намеће питање односа филозофије и људског рада. У том погледу, релевантне су следеће чињенице. Пре свега, филозофија, као облик друштвене свести и као вид индивидуалне и друштвене активности такође представља облик људског рада, па се у том смислу може анализирати однос филозофије за другим садржајима и облицима људског рада. Међутим, посебно треба издвојити чињеницу да

3) С. Болчић „Свет рада у трансформацији“, „Плато“ Београд 2003

филозофија као облик друштвене свести и људски рад имају исти извор – то је универзалност људског бића. Људски ум и знање, способност спознаје природе друштва и самога себе практично немају граница. Сваки човек се у том погледу може посматрати као специфични универзум. Из те универзалности људског бића настаје филозофија.

СТВАРАЛАШТВО И ПРИНУДА У ЉУДСКОМ РАДУ

Људски рад је, истовремено, израз и извор стваралачке снаге човека, и у тој стваралачкој моћи концентрисана је и сама суштина људског бића. Човек своју универзалност, која му даје снагу и људскост спознаје у дугом и сложеном процесу. Та универзалност људског бића је стално присутна, као верна сенка, али је човек, појединац и људска заједница веома често не препознају, или их се добровољно или принудно одричу. Оно што је при томе полазна одредница филозофије људског рада, јесте да човек сопствену универзалност спознаје кроз рад – који је истовремено напор, ризик, морално искушење, извор страхова и разочарења, веровања и нада, суочавање човека са природом, или тачније речено суочавање два елемента природе – свесног и несвесног. Ако се, полазећи од тога, људска историја посматра као историја људског рада, и у том контексту однос филозофије и историје људског рада, онда се може закључити да је знатан део конфликта био концентрисан око питања универзалности људског рада.⁴⁾

Временска димензија је неопходна у трагању за филозофским темељима и суштином људског рада. Јер, тек у кретању кроз време, у различитим епохама људске историје, у различитим друштвеним околностима, на различитим нивоима мисаоне и практичне делатности човека, могуће препознати и издвојити кључне, трајне, одреднице суштине људског рада, односно извори стваралачке снаге и људске суштине рада. Да би се то постигло, неопходно је људски рад проучавати на различитим нивоима и са различитих аспеката. За успостављање и развијање нове филозофије људског рада и за спознају суштине људског рада, која је шира од његовог научног проучавања, једна од полазних основа јесте подела свих да се целокупно проучавање људског рада, кроз целу историју, и у савременом добу одвија на два нивоа – на појавној равни и на нивоима који нису видљиви део свакодневне праксе, али су

4) D. Bell „The coming of Post – industrial society“, Heinemann, London 1973

стално присутни у облику моралних дилема, страховања, надања, филозофских и научних промишљања.

Међутим, оно што се догађало и што је било видљиво на појавној равни, веома често је доминирало, прикривало и ишло у супротном смеру у односу на оно што чини суштину људског рада. О томе најбоље сведочи читав низ дефиниција људског рада, које мање или више успешно осветљавају поједине аспекте и компоненте људског рада, али, свесно, или несвесно, не улазе у објашњење његове суштине. Проучавања људског рада, са становишта различитих наука (политичких, економских, социјалних), било је претежно или искључиво концентрисано на његове појавне, утилитарне облике – развој нових алата, односно нових технологија, унапређивање индивидуалне продуктивности, односно што већег степена искоришћења радне снаге, професионалног и стручног образовања, услова рада и заштите на раду, зарада запослених, међуљудских односа у микро радној средини, присвајања и расподеле материјалног и духовног богатства створеног људским радом. То су, заправо, сви они аспекти људског рада, који рад посматрају као економску нужност, као услов биолошког опстанка појединца и друштва у целини. Таква усмереност науке према поменутих, видљивим, конкретним, практичним аспектима људског рада условљена је животним чињеницама, односно потребом човека да ствара материјална добра за сопствени опстанак и развој.

За проучавање и спознају суштине људског рада, односно његових трајних филозофских и етичких основа кроз историју, потребно је људски рад и његове резултате посматрати у контексту индивидуалних и друштвених конфликта, који чине доминантни део историје људског друштва. Проучавајући историју људског друштва као историју конфликта, са становишта људског рада, може се издвојити неколико кључних узрока и предмета конфликта, који су трајно присутни кроз људску историју, у свим епохама, у различитим друштвеним системима и различитим друштвеним околностима. Историја људског рода започиње сукобима „крви и тла“, односно борбом за биолошки опстанак у суровој и човека у великој мери непознатој природи, борбом за станишта поред река, односно извора питке воде, касније за плодне њиве, пашњаке. Касније се та борба наставља око шума, рудника, нафте, других природних сировина, које су неопходне у условима развоја нових технологија, нових начина производње и нових потреба. Затим се подручје друштвених конфликта помера на терен освајања нових технологија, развоја нових производа, креирања нових људских потреба, а ти ме и начина и садржаја људског живота и подизања

капацитета нових тржишта, при чему се имају у виду сва три сегмента тржишне привреде – тржиште роба, капитала и радне снаге. У савременом добу тежиште конфликта концентрише се на развој људских ресурса, односно знања, професионалних и стручних капацитета света рада. У свему томе, међутим, препознаје се један заједнички именован предмет конфликта су у крајњој линији процес, услови и резултати људског рада. Чињеница да се људски рад, односно његови резултати јавља као константни извор друштвених конфликта у свим друштвеним системима и различитим друштвеним условима је утицао да научна, политичка, етичка, филозофска схватања људског рада буду предмет политичких и идеолошких манипулација, које су представљале и данас представљају једну од највећих препрека спознаји филозофске и етичке суштине људског рада.⁵⁾

Проучавање свих наведених и других аспеката и резултати до којих се дошло на том плану, нису спорни. Међутим, то само по себи није довољно и заустављање истраживачких напора искључиво на овом плану, дефинитивно затвара пут ка спознаји филозофске и етичке суштине људског рада. Наука је на том плану дошла до неспорних сазнања да је људски рад свесна и сврсисходна делатност и да се у том погледу суштински разликује од рада других биолошких врста, да је рад извор и темељ друштвености човека и људске заједнице, али тим неспорно темељним сазнањима, не завршава се шира и целовита спознаја суштине људског рада. Потврда о потреби даљих промишљања на овом плану налази се, поред осталог и у често разматраној дилеми у социологији, психологији, етици о томе да ли је човек по својој природи лењ и нерадан, а ради искључиво зато што мора, или га унутрашња покретачка снага, која истовремено има рационалне и ирационалне изворе, покреће да ради.

УНИВЕРЗАЛНИ КАРАКТЕР ЉУДСКЕ ЛИЧНОСТИ И ЉУДСКОГ РАДА

Универзални карактер људског рада се на различите начине испољава у различитим периодима људске историје, отварајући у различитим друштвеним околностима и на различите начине једно питање – да ли се између универзалности људског рада и универзалне природе људске личности може ставити знак једнакости, или је овај однос узрочно последични. Тиме се аутоматски отвара ново

5) V. Rus, V. Arzenšek: „Rad kao sudbina i kao sloboda“, Globus, Zagreb 1984

питање – да ли је универзалност људске природе извор универзалности људског рада, или је универзалност људског рада темељ универзалности људске природе, па и самог људског поимања универзума. Другим речима, универзални карактер људског рада, као темељ универзалности људске природе и као извор стваралачке снаге људског бића представља трајну одредницу човека, људског друштва кроз целокупни историјски ход људске заједнице. Међутим, та универзалност људског рада није увек уочљива и препознатљива на појавној равни. Поред тога, током целокупне историје људског друштва начин рада, ток производње, друштвена пракса у целини долази у сукоб са универзалним карактером људског рада.

Универзални карактер људског рада испољава се у свом основном, на појавној равни препознатљивом виду на првим корацима људске историје. То је онај веома дуготрајан период људске историје у коме човек по садржају и начину живота, основном систему вредности и другим карактеристикама функционише као део природе, не у сукобу са природом, већ као део сложеног животног ланца, а сам рад је саставни део интегралног животног процеса, у коме нису прецизно раздвојени поједини животни процеси, јер се цео животни процес одвија у континуитету. Борба за опстанак чини кључну одредницу и садржај свих животних процеса појединаца и друштвене заједнице. Већ тада за етичку и филозофску суштину људског рада јавља се прва – природна подела рада – према физичкој снази, животном добу, полу, заправо према реалним природним капацитетима за обављање одређених послова. На тој степеници се потврђује људска суштина рада – јер природна подела рада је, поред осталог, једна од првих манифестација човечности, солидарности и социјалне правде. Међутим, погрешна су она схватања према којима је природна подела рада у супротности са универзалним карактером људског рада. Чињеница да мушкарци и жене, млади и стари, физички слабији или јачи обављају различите послове не доводе у питање универзалност људског рада. Међутим, природна подела рада намеће потребу увођења нових параметара у проучавању филозофије и етике људског рада. Другим речима спознаја суштине људског рада, његових филозофских и етичких темеља све је више захтевала проучавање људског рада на више нивоа.

Један од тих нивоа проучавања филозофске и етичке суштине људског рада јесте религијски. При томе се има у виду да је један од темеља европске цивилизације и кичма њене историје хришћанство, односно филозофске и етичке вредности хришћанства. Као доминантна религија, као филозофски и етички поглед

на човека и друштво, хришћанска религија снажно је утицала на схватање људског рада. Библија, у Старом и Новом завету, на више места говори о људском раду. Пре свега, прве речи Библије у Књизи о постању говоре „У почетку створи Бог Небо и Земљу“⁶⁾. Сам чин стварања Земље је, према тим речима стваралачки чин, односно рад у свом најширем етичком, филозофском и универзалном значењу. С друге стране, када Бог изгони Адама и Еву из Раја, зато што су прекршили његову заповест, он их кажњава тако што ће убудуће свој хлеб стицати мукотрпним радом у зноју лица свог. Међутим, хришћанско филозофско и етичко схватање рада мора се посматрати у контексту хришћанског односа према материјалном богатству и сиромаштву. Хришћанство, барем када је реч о раном хришћанству има у основи негативан став према материјалном богатству, док истиче моралну и људску врлину сиромаштва. О томе веома упечатљиво говори позната Христова реченица из Јеванђеља по Матеју, која каже – теже је провући камилу кроз иглене уши, него богатом да уђе у царство небеско.⁷⁾ Међутим, о моралној снази људског рада говори такође „Књига о Рути“ у Старом завету. Хришћанска филозофска и етичка визија људског рада, суочава се такође са изазовима новог доба, односно грађанског друштва, чији је један од темеља тржишна привреда. Хришћански етички принципи схватају се као подстицај људском раду и стваралаштву у новим друштвеним околностима у настајању, што је најцеловитије изразио Вебер у свом делу „Протестантска етика и дух капитализма“.⁸⁾

Савремено доба, односно индустријско друштво, утемељено на људским слободама и правима, вишестраначкој парламентарној демократији и тржишној утакмици, донело је суштинске промене у природи, карактеру, садржају и начину људског рада, стављајући пред етику и филозофију људског рада читав низ изазова. Нови начин производње не утиче само на људски рад, као процес стварања материјалних и духовних добара, већ мења целокупни начин живота, односе међу људима, систем друштвених и моралних вредности. Свакодневни људски живот добија нове садржаје, али и нову структуру. Долази до јасног и видљивог раздвајања радног и нерадног дела дана, Рад се из доминантно пољопривредне производње у којој је радна и истовремено животна средина природа, премешта у затворени простор индустријских погона, успоставља се техничка подела рада и рад се све више специјализује, односно партиципализује. Што је од посебне важности, долази до изузетно

6) „Библија“ Глас Цркве, Ваљево 2007

7) „Јеванђеље по Матеју“, „Библија“ Глас Цркве, Ваљево 2007

8) М. Вебер „Протестантска етика и дух капитализма“, Београд, Култура 1972

велике динамике промена у области људског рада. Може се слободно рећи, да је управо та динамика промена, актуелизовала стара и отворила читав низ нових питања филозофије и етике људског рада.

Индустријски начин производње, тржишна утакмица, у којој, објективно опстају само најбољи, условљава одговарајуће понашање власника капитала и менаџера, усмерено на минимизирање трошкова, и максимализацију профита. Такво понашање усмерено је и на подручје радне снаге, где се, заправо и отварају сва суштинска питања филозофије и етике људског рада у савременом добу. Ново, индустријско доба започиње бесомучном, веома често свирепом борбом з а профит, не остављајући много простора, или често у потпуности и насилно искључујући из тога сва људска осећања и скрупеле. Адам Смит, у свом делу које се, готово три века броји у свете књиге капитализма „Богатство народа“ дефинише тзв „невидљиву руку тржишта“⁹⁾, која ће искључиво сопственом снагом тржишне утакмице регулисати економска кретања и односе, производњу, расподелу, развој, изравнати све рачуне и неправде. Ипак, то је доба, које је веома значајно за филозофију и етику људског рада. Необориве чињенице новог доба дају аргументацију, на основу које наука, филозофија и етика, односно друштвена мисао долази до опште прихваћеног става да извор материјалног и духовног богатства људи, није ни новац, ни земља, већ људски рад. Такав став, али и друштвена реалност су одлучујуће утицали да људски рад постане предмет трајног систематског интересовања читавог низа друштвених, па и техничких наука, као што су организација рада, психологија рада, радно право, социологија рада, индустријски односи. Настаје читав низ научних дисциплина на овом подручју, укључујући и оне које повезују процес рада, његову етичку и филозофску суштину, са процесом технолошког напретка у ужем смислу те речи.

ПРОДУКТИВНОСТ, ПРОФИТАБИЛНОСТ И КРЕАТИВНОСТ

Прва проучавања људског рада у савременом добу су претежно или искључиво усмерена ка унапређивању индивидуалне и колективне продуктивности, односно што већег степена искоришћења људске радне снаге, у функцији веће профитабилности, односно конкурентне одрживости предузећа на све захтевнијем

9) А. Smith : „Bogatstvo naroda“, Kultura, Zagreb, 1952

тржишту. Карактеристично је да то, на почетку, пре свега чине технички стручњаци, организатори процеса рада. То само потврђује да се они непосредно, на извору, организујући конкретне радне и производне процесе, суочавају са одређеним људским хуманистичким захтевима, односно ограничењима које објективно има ограничени приступ процесу рада, који човека не посматра као људско биће, већ као додатак машини.

Од првих корака индустријског начина производње, од механичког разбоја, а затим преко парне машине, мотора са унутрашњим сагоревањем, електричне енергије, нуклеарне енергије, до компјутерске ере, свет је прошао пет индустријских револуција. Оне су суштински утицале на целокупни ток савремене цивилизације, али посебно на позицију света рада, уносећи суштинске промене у садржај и карактер процеса рада, али чинећи, истовремено, све видљивијим и актуелнијим питања етике и филозофије рада, пре свега за трагањем и увећавањем стваралачке снаге света рада.

Фредерик Тејлор, инжењер по струци, организатор производње, суочен са захтевима свога времена, концентрише се на питања унапређивања организације производње, поделе рада, стручног оспособљавања и унапређивања индивидуалне продуктивности рада, настојећи да из сваког појединца извуче што већи резултат.¹⁰⁾ Научници, инжењери, менаџери, пословни људи, у центар пажње, са становишта науке, развојне стратегије и новчаних улагања, стављају нове технологије, нове машине, које имају већу производну моћ, односно производе све већу и већу количину материјалних добара. Под утицајем Тејлора, Хенри Форд у својој фабрици аутомобила, први уводи серијску производњу, односно рад на траци, чиме стваралачки, универзални карактер људског рада и конкретни систем производње, односно организације рада улазе у отворени сукоб. Међутим, и овом приликом се потврђује да у сваком злу постоји и нешто мање више добро – а то је што рад на траци, суочавајући свет рада и друштво у целини са својим нехуманим последицама, истовремено означава почетак интензивног трагања за филозофском и етичком суштином људског рада, у савременом, индустријском добу.

Нешто више од пола века касније, француски социолог, Жорж Фридман, у свом истоименом делу поставља питање – Куда иде људски рад ?.¹¹⁾ Одговор на то питање у великој мери даје у студији „Размрвљени рад“. Размрвљени насупрот универзалног

10) Ф. Тејлор : „Научно управљање“ Рад Београд

11) Ж. Фридман: „Куда иде људски рад“, ИП „Рад“, Београд 1963

рада, очигледно није више само организационо, технолошко, већ и филозофско, етичко и најшире друштвено питање. То на најбољи начин потврђује и чињеница да се предмет индустријских и социјалних конфликта у савременом друштву све више помера са питања микро организације и поделе рада, односа у микро радној средини ка питањима, која су у суштини питања филозофске и етичке суштине људског рада.

Међутим, суштина овог процеса не може се схватити без стављања у историјски контекст. Ако се историја људског друштва посматра као историја људског рада, онда се, неспорно може уочити суштинска одредница - историја људског рада је историја људске слободе, или боље речено борбе за њено остварење, која се истовремено води на индивидуално –психолошком, на плану микро радне средине, локалне заједнице, националне државе, а данас све више и на глобалном плану. Савремено доба је карактеристично по томе што је повезало све нивое људског рада и људске слободе у једну нераздвојну функционалну целину, учинило ту међузависност видљивом и препознатљивом на појавној равни, упозоравајући да се свако питање и сваки аспект људске слободе, неминовно мора суочити са питањима филозофске и етичке суштине људског рада.

Размрвљени рад савременог индустријског и пост индустријског доба, унео је кључне промене у садржај и начин људског живота, у односу на уобичајени начин живота, који је доминирао вековима уназад. То је неизбежно утицало да се промене и кључни погледи на живот и систем вредности. Пре свега, размрвљени индустријски рад, одваја човека од природе, од оног амбијента у коме се хиљадама година одвијао људски рад, као непосредни однос човека и природе. Човеков радни амбијент се у индустријском начину производње у потпуности мења – он прелази у затворени простор, односно веома ограничени део простора, који се по свим карактеристикама разликује од природног радног амбијента. Стриктно се раздваја радни од других делова дана. Мења се такође карактер и садржај његовог рада. Рад земљорадника се суштински разликује од рада индустријског радника по томе што се земљорадник бави много ширим кругом послова, а његов рад је динамичнији, у односу на веома често монотони рад индустријског радника, ограничен на неколико једноставних операција. Другим речима, рад земљорадника по свом садржају много је ближи универзалном карактеру људског рада. То, наравно, нису само организационе, техничко-технолошке промене. Индустријски начин производње, садржај и процес рада условљен нових технологијама и новим производима

отвара читав низ филозофски и етичких питања, чије је исходиште слобода човека и филозофска и етичка суштина људског рада, као један од њених темеља и услова.

Историја индустријских и социјалних конфликта која је обележила историју савремених капиталистичких друштава, као и индустријски и социјални конфликти у савременом добу, веома су индикативни за проучавање филозофије и етике људског рада. Историја индустријских конфликта, у почетним фазама је претежно или искључиво сконцентрисана око питања биолошког опстанка радника и њихових породица. То је време у коме радништво води борбу за биолошки опстанак – за краћи радни дан, пристojне зараде, микро услове рада, питања која се директно тичу животне свакодневице, очувања здравља, радне и животне енергије. То је, истовремено период у развоју грађанског друштва у коме доминирају индустријски и социјални конфликти, односно та друштва су доминантно конфликтна.

Међутим, чак и у том времену у коме су индустријски и социјални конфликти доминантно концентрисани на питања елементарног опстанка радника и њихових породица, може се уочити повезаност тих дневних, конкретних предмета индустријских и социјалних конфликта са питањима слободе људског рада. Сам процес настанка грађанског друштва, са слободним грађанином као својим темељем, на драматичан начин отвара питање слободе, односно етичке и филозофске суштине људског рада, показујући кроз реалне друштвене процесе, као и кроз филозофску и друштвену мисао, да су слобода човека и слобода људског рада две стране исте појаве. Француска, али и друге буржоаске револуције воде се под паролом – Слобода – Једнакост – Братство. Исто тако, прве радничке побуне не траже само хлеба, већ и слободу људске личности и достојанство људског рада. Наравно, да гладни, понижени, људи без наде, не могу бити слободни и достојанствени. Из тога се може извести закључак да се кретање ка слободи и достојанству људског рада креће степенасто, корак по корак, односно да се осваја степеница, по степеница, те слободе и достојанства. Међутим, такав закључак не би био тачан, или бар не би био потпун. Ако је слобода људског рада, темељ слободе људске личности, онда се питање неопходности, односно присуства тог темеља поставља у свакој епохи, у сваком облику друштвеног уређења, у сваком друштву, као и код сваког појединца.

Нико не може са сигурношћу тврдити да ће наша епоха, трајно, или бар на дуги рок решити ово питање, али је неспорно да га је на веома снажан, отворен, драматичан начин поставила пред

друштвену мисао, пред различите концепције и праксу економског и политичког уређења друштва и пред наше савести.

Са развојем нових технологија и нових производних програма, односно нових људских потреба, са променом укупног стања и односа у друштву, предмет индустријских и социјалних конфликта све се више помера ка питањима укупног стања у друштву, радног и социјалног законодавства, стратегије економског и технолошког развоја друштва, људских слобода и права, квалитета и достојанства људског живота у целини, или свих оних чинилаца који се заједничким називником дефинишу као друштвено окружење. Тиме се, наравно, не затвара подручје индустријских и социјалних конфликта везано за микро радну средину и уређивање услова рада и међуљудских односа у микро радној средини. Ради се о томе да се одлучивање, односно друштвена моћ везана за уређивање макро економских односа све више преноси на државу, па се, у складу са тим индустријски и социјални конфликти у великој мери премештају на ниво државе. Постаје све очигледније да је успешност предузећа, а тиме и положај и услови живота и рада, како послодаваца, тако и запослених у великој мери последица мера које у економском животу доноси држава, као и укупног политичког и друштвеног стања. Такође постаје све видљивија и неспорнија функционална повезаност и међузависност стања и односа у микро радној средини и укупног стања и односа у друштву.¹²⁾

То је једно од упоришта на коме се граде стратегије одрживог развоја и социјални концензус релевантних социјалних снага, укључујући ту и свет рада, око дефинисања и остваривања ових стратегија. На тој основи у данас економски и технолошки развијеним, демократским земљама Европе и света, уређено је целовито, систематско радно и социјално законодавство, које ефикасно штити комплекс радних, економских и социјалних права, афирмише се значај, успостављају и развијају механизми и пракса социјалног мира, који обухватају право запослених да буду информисани, консултовани и учествују у процесу одлучивања у предузећу, право на синдикално организовање, колективно преговарање и закључивање колективних уговора, право на штрајк и друге видове индустријске акције. У том контексту успоставља се и развија социјални дијалог, као специфични мост између индустријске и социјалне демократије, који настаје као резултат суочавања са чињеницом да политичка демократија, и поред свог неспорног значаја није довољан оквир за испољавање и остваривање слободе људске лично-

12) С. Болчић : „Свет рада у трансформацији“, Плато, Београд 2007

сти, уколико није повезана са правом и реалном могућношћу човека да креира, управља процесом рада и његовим резултатима.¹³⁾

Анализирајући процес развоја индустријских односа у временској димензији, може се рећи да је једна од основних тенденција у овом процесу кретање од индустријских и социјалних конфликта ка индустријском и социјалном миру. Овај процес је анализиран и данас се анализира са различитих аспеката – економског, технолошког, политичког, правног. Међутим, ако се овај процес анализира са становишта етике и филозофије људског рада, онда се, пре свега мора имати у виду чињеница, да је једно од кључних обележја индустријског друштва изузетно динамичан развој стваралачке моћи људског рада. Наиме, покретачка снага свих промена - нове технологије, нови производи, нове људске потребе, повећавање количине материјалних добара и њихове доступности све ширем кругу потрошача – јесте увећана стваралачка моћ људског рада. Међутим, та нарасла стваралачка моћ људског рада, поред позитивних резултата, довела је и до све снажнијег и отворенијег сукоба принудног и стваралачког у људском раду, указујући и на сам конфликтни карактер људског рада. Другим речима, динамични развој стваралачке моћи људског рада, који се материјализовао кроз нове технологије, економски и технолошки развој друштва, пораст стандарда и квалитета живота, све се више сударао са ограничењима слободе људског рада, постављајући све отвореније питања филозофског и етичког смисла људског рада. У том смислу, цео ток развоја индустријских односа, противуречности, отворена питања и конфликти који су га пратили, могу се посматрати као трагање за путевима слободе људског рада, односно његове филозофске и етичке суштине. Суштинске промене које су се на том плану догодиле од првих корака индустријског начина производње до данашњих дана, могу се сажети на следећи начин. Први кораци индустријског начина производње започињу „невидљивом руком тржишта“ Адама Смита, која је и данас аксиом великог броја економиста и политичара неолибералне оријентације. Међутим, чак и површна анализа економских и друштвених кретања у савременом друштву, улога државе у економском животу, улога и позиција других актера, позиција света рада, дају довољно аргумената за закључак да је „невидљива рука тржишта“, већ одавно престала да буде невидљива. Напротив, механизам тржишта је данас веома видљив, контролисан, што у великој мери мења објективне домете, друштвену улогу и функције тржишта, као и позицију и улогу његових актера.

13) Д. Маринковић „Социјални дијалог“ Центар за људска права, Ниш 2004

Како је „невидљива рука тржишта“, под утицајем промењених друштвених околности постајала све видљивија, постајало је јасно да сиромаштво, незапосленост, социјална несигурност, незнање, нису зла судбина, већ питање политике која се у једном друштву води, капацитета и одговорности државе, али и других друштвених актера. То је утицало да се политички и друштвени живот, различите идеолошке и политичке концепције и стратегије развоја друштва у великој мери концентришу на питања радног и социјалног законодавства, економских, социјалних и радних права запослених, односно дефинисање позиције света рада. На тај начин и питања филозофије и етике људског рада долазе у центар политичког и друштвеног ангажмана, мада се то не уочава увек на појавној равни.

ПОНОВНО КРЕТАЊЕ КА УНИВЕРЗАЛНОСТИ ЉУДСКОГ РАДА – ДА ЛИ СЕ КРУГ ЗАТВАРА

Нове одреднице филозофије и етике људског рада настају са променама у карактеру и садржају људског рада. Неспорна је чињеница да се људски рад, по својим основним карактеристикама битно разликује од људског рада пре само неколико деценија, а да је та разлика још изразитија и видљивија у односу на период од пре једног или два века. Те разлике су настајале у једном дугом процесу и односе се на скраћивање радног времена, постепено, а данас све динамичније искључивање напорног физичког рада и послова који у кратком периоду руинурају радну енергију, здравље и живот радника, увођење флексибилних модела организације рада, давање предности тимском раду. Све ове појединачне промене у свом коначном збиру доприносе унапређивању квалитета људског живота и рада, а тиме и остваривању етичке и људске суштине рада. Најважнији међу овим процесима је свакако онај који је до скоро доминантне процесе парцијализације рада, као последице техничке поделе рада и специјализације, управо под утицајем нових информатичких технологија, окренуо у правцу универзализације, намећући све већем броју припадника света рада захтев „животног учења“. У Европи и развијеном свету деценијама присутна тенденција скраћивања радног времена намеће питање граница тог скраћивања. Ова борба на почетку је усмерена на одбрану људског живота и здравља, као и радне способности на дужи рок. Тај комплекс захтева сконцентрисан је у познатом захтеву радничког и синдикалног покрета у другој половини деветнаестог века за тзв

Три осмице, осам сати рада, осам сати спавања и осам сати слободног времена, који нас подсећа на природне границе људског рада. Међутим, тенденција скраћивања радног времена у другој половини двадесетог века у све је већој мери друштвено и етички мотивисана. При томе, се имају у виду проблем незапослености, као и настојања да се унапреди квалитет људског живота у целини. Јасно је при томе да ту није реч само о краћем радном времену, већ о томе да скраћење радног времена преко одређене границе условљава суштинске промене у животу људи и друштва у целини. Истини за вољу, међу економистима и политичарима данас преовлађује став да треба успорити или сасвим зауставити тенденцију скраћивања радног времена. Међутим, њихови захтеви су, пре свега, економске, техничко – технолошке и организационе природе. Нове технологије, односно стални пораст стваралачке моћи људског рада стално ће пред друштво постављати ту дилему или искушење, иза које стоји у основи филозофска и морална дилема, да ли је човек радно, стваралачко биће, или је у основи биће коме рад није иманентна одредница.¹⁴⁾ Теоријски, дужина радног времена може падати до нуле, али то би у крајњој линији био улазак у неку нову цивилизацију, потпуно другачију у односу на ону коју смо имали кроз целокупну историју људског рода и у савременом добу.

Убрзани развој нових технологија довео је до суштинских промена у карактеру и садржају људског рада. Пре свега, у великој мери је укинут физички тежак рад, који у великој мери, директно и убрзано руинира људски живот и здравље. Тиме рад губи у све већој мери ореол мучеништва, изједначавања са жртвом, што на још један начин отвара питање његове етичке и филозофске суштине. Посматрајући овај процес у историјском контексту, људски рад је, најпре све више механизован, затим аутоматизован, а данас све више компјутеризован. Једна од основних одлика савремених технологија је да људски рад у све већој мери замењују роботи, а улога човека се своди па пројектовање и контролу производних процеса. Они склони цинизму, коментаришући ове процесе и предности работа над људском радном снагом, кажу, поред осталог, да роботи не штрајују, не организују синдикате, не траже веће зараде, радна и социјална права, пензије. Другим речима, радна снага робота је јефтинија и исплативија од људске радне снаге. Међутим, роботе, укључујући и оне најсавршеније ствара човек, па се опет круг враћа на почетак и извор.

Ово су само неки од аргумената, који неспорно говоре о промени карактера и садржаја људског рада, али пре свега услова у

14) R: Jeremy : „The end of work“, Putnam Books, New York 1995

којима се он остварује у савременом добу, који опредељују један број аутора разматрајући стање и перспективе, говоре о крају људског рада. За мање од пола века, од размрвљеног рада у индустријском начину производње и његових социјалних последица, долази се до питања краја људског рада.¹⁵⁾ Оно што је при томе од посебне важности јесте чињеница да се у савременом добу први пут на теоријском, а тиме у крајњој линији на етичком и филозофском плану отвара питање краја људског рада. У претходним периодима људске историје, као што је познато, јављају се различита економска, политичка, социјална, етичка, филозофска становишта о људском раду. Међутим, само наша епоха, по први пут отвара питање краја људског рада. То намеће потребу, друштвеној мисли да изађе из оквира текуће, радне свакодневице и постави питање – да ли је људска цивилизација, историја, будућност, људска личност, са оним суштински карактеристикама које је чине човеком, могућа без људског рада. Нема одговора, односно визије друштва и друштвеног уређења у коме један од камена темељаца не би био људски рад. То нас у крајњој линији подсећа и упозорава на сложеност и вишезначност појма људски рад, разноликост и сложеност његових садржаја и појавних облика, да основни извор нашег материјалног опстанка, али и извор и покретачку снагу наше људскости - рад, познајемо у веома ограниченом обиму.

Конечно, људски рад се у протеклих неколико векова, као и данас посматра искључиво у контексту тржишне привреде, односно тржишне утакмице, као њене покретачке снаге. Неопходност таквог приступа условљава чињеница да је тржишна привреда амбијент у коме се у индустријском начину производње одвија људски рад. Међутим, анализа људског рада искључиво кроз призму тржишне привреде и тржишта као јединог или основног регулатора економског живота друштва, може представљати и ограничење за разумевање етичке и филозофске суштине људског рада. При томе не треба изгубити из вида да је тржишни начин привређивања и на њему засновано политичко и економско уређење друштва доминантно у протекла три века. У односу на целокупни ток трајања људског друштва то је један мали делић, који као и сви други облици политичке и економске организације друштва има своје предности и ограничења, као и време трајања. Трагање за етичком и филозофском суштином људског рада у савременом добу, на посредан начин отвара и питање трагања и за другачијим механизмима економске и политичке организације друштва.

15) J. Rifkin „The end of work“, Putnam Books, New York 1995

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Сам поднаслов говори о ограничењима са којима се суочава у покушају да се изведу целовити закључци, на основу напред изложених сазнања и ставова. Текст не отвара, већ се враћа старим питањима суштине људског рада, кроз проток времена, у различитим периодима историје, у различитим друштвеним системима, различитим друштвеним околностима, традицијама и начину живота. Наравно, неизбежно се отварају и нова питања, које доноси савремено доба, развој нових технологија, нових области производње и нових људских потреба. Људски рад је, неспорно променио своје садржаје – пре свега у ужем технолошком, организационом смислу, појавне облике, увећана је производна моћ људског рада, односно економски параметри те моћи – продуктивност и економичност. Међутим, повећање производне моћи, односно способности човека да произведе већу количину материјалних добара, не значи аутоматски, или бар није у директној сразмери са повећањем стваралачке моћи људског рада, која подразумева креативно мењање друштвене и природне стварности и човека самог.

У сваком случају, не може се оспорити да је рад кроз историју мењао свет, да је померио и срушио многе границе, да је људски живот учинио лакшим, хуманијим, пре свега у том смислу што су многи послови, који су штетно или уништавајуће деловали на људско здравље, радну способност, животни век, дужину животног века, у највећој мери отишли у историју.

Оно што је досадашњи ток историје потврдио јесте да је рад био извор људске слободе, при чему је једно од кључних попришта борбе за слободу био људски рад, његови резултати и односи које су људи успостављали у процесу рада. Трагање за суштином људског рада, упућује нас, или нас поново враћа на његове етичке изворе и смисао. Историја људског друштва, као и актуелни друштвени процеси у савременом добу, говори о томе да је у свим друштвима кроз историју однос према раду био један од темеља свих вредносних система. И данас је однос према раду један од основних критеријума за одређивање етичности појединца. Рад је висока етичка вредност, а нерад се изједначаје са неетичношћу, лошим људским, карактерним особинама. Међутим, том констатацијом се прича не завршава него почиње и креће се у свим оним правцима који сагледавају индивидуалне и друштвене услове етичком смисла и снаге људског рада.

ЛИТЕРАТУРА

- A. Smith : „Bogatstvo naroda“, Kultura, Zagreb, 1952.
„Библија“ Глас Цркве, Ваљево 2007.
- D. Bell: „The coming of Post – industrial society“, Heinemann, London 1973.
- Д. Маринковић: „Социјални дијалог“ Центар за људска права, Ниш, 2004.
- Д. Маринковић: „О стваралачком и конфликтном карактеру људског рада“ „Социологија и економија“ Зборник Института друштвених наука, Београд, 2007.
- Ф. Тејлор.: Научно управљање, Рад, Београд, 1992.
„Јеванђеље по Матеју“, „Библија“ Глас Цркве, Ваљево, 2007.
- К. Маркс: „Капитал“, „Култура“ Београд, 1969.
- М. Вебер: „Протестантска етика и дух капитализма“, Београд, Култура, 1972.
- R: Jeremy : „The end of work“, Putnam Books, New York, 1995.
„The end of work“, Putnam Books, New York, 1995.
- С. Болчић : „Свет рада у трансформацији“, Плато, Београд, 2007.
- Ж. Фридман : „Куда иде људски рад“, ИП „Рад“, Београд, 1963.
- В. Рус, В. Арзеншек: „Рад као судбина и као слобода“, Глобус, Загреб, 1984.

Darko Marinkovic

PHILOSOPHY OF HUMAN WORK FACING THE CHALLENGES OF NEW AGE

Summary

Modern age, and that is industrial society, that had been founded on human freedoms and rights, multiparty parliamentary democracy and market contestability, has brought about fundamental changes in the nature, character, content and way of human work, therefore presenting a whole line of challenges to the ethics and philosophy of human work. A new way of production has not only influenced the human work as a process of creation of material and spiritual achievements, but also has changed a whole way of life, human interrelations and the system of social and moral values. Human daily lives have gained not only a new content, but also a new structure. This has brought about a clear and visible division between working and non-working parts of day. From the area of a dominantly agricultural production with the nature being both the working and life environment, the human work has been moved to a closed space of industrial machinery therefore establishing a technical division of work and the work has become increasingly specialized or partitioned. It is especially important to underline that it has led to emergence of an extremely great dynamics of the changes in the field of human work as well. Therefore it is possible to declare that it is

precisely the dynamics of the changes that has actualized the old issues and created a whole line of new issues in the philosophy and ethics of human work.

Key Words: human work, ethics, philosophy, modern industrial society, universality, history, Christianity, human freedoms and rights